

Architektura mieszkaniowa Aldo Rossiego – pomiędzy racjonalizmem a poetyką

Residential architecture of Aldo Rossi – between rationality and poetic

Streszczenie

Artykuł jest częścią badań autorki nad tendencjami racjonalistycznymi we współczesnej architekturze mieszkaniowej. Przedmiotem analizy są teorie urbanistyczno-architektoniczne Aldo Rossiego i ich wpływ na projektowaną przez niego architekturę mieszkaniową wielorodzinną różnych typów (kwartał zabudowy, budynek narożny, miejska willa, blok) w Berlinie i Mediolanie.

Aldo Rossi, teoretyk i twórca, badał, a następnie stosował w projektowaniu metodologię, która czerpała informacje o mieście i jego architekturze z przeszłości, z historii i „zbiorowej pamięci”. Tam próbował określić uniwersalne, niezmiennie formy i elementy architektoniczne. W swoich badaniach typologicznych szukał następnie połączenia abstrakcyjnego języka geometrii z funkcją (również zgłębianą historycznie), analizował teren, lokalne struktury, materiały, unikalne cechy miejsca. Autorkę interesuje, dlaczego dzieła Rossiego, charakteryzujące się niezwykle formalizmem i bezkompromisowością, stanowią w czasie swego powstania i nadal stanowią ważne przykłady, a nawet ikony miejskiej architektury mieszkaniowej.

Tekst ma również pokazać, że „dziedzictwo teoretyczne i architektoniczne” Aldo Rossiego może być nadal źródłem inspiracji w rozwiązywaniu problemów stojących przed architekturą. Również dzisiaj twórcy, sięgając po ustalone w przeszłości formy, struktury, typy oraz materiały, mogą kontynuować poszukiwania wartości uniwersalnych w architekturze, biorąc pod uwagę współczesne warunki i potrzeby.

Podjęcie tematu ma zwrócić uwagę na kwestię racjonalizmu jako ogólnej postawy w kształtowaniu miejskiej architektury mieszkaniowej, która może stanowić kompromis pomiędzy przeszłością a teraźniejszością, tradycją a nowością.

Abstract

This article is part of the author's research on rationalist tendencies in contemporary residential architecture. The subject of this analysis are the urban-architectural theories of Aldo Rossi and their influence on the design of various multi-family housing architecture (building quarter, corner building, urban villa, block) in Berlin and Milan.

Aldo Rossi, a theoretician and creator, researched the history and collective memory to draw information - about the city and its architecture -, and then applied this methodology to his design. He tried to define universal, invariable forms and architectural elements. In his typological research, he was looking for a combination of: an abstract language of geometry with a function (also explored historically), analysis of the area, local structures, materials, and unique features of the environment. The author is interested in why Rossi's works, characterized by unusual formalism and a unwillingness to compromise, during their formation and now, still constitute important examples, or even icons, of urban housing architecture.

The text is also intended to show that Aldo Rossi's "theoretical and architectural heritage" can still be a source of inspiration in solving the problems facing contemporary architecture. Even today, creators reaching for the forms, structures, types and materials established in the past, may continue to search for universal values in architecture, taking into account contemporary conditions and needs. The objective is to draw attention to the issue of rationalism as a general attitude in shaping urban housing architecture, which may constitute a compromise between the past and the present, tradition and novelty.

Słowa kluczowe: Aldo Rossi, architektura mieszkaniowa, racjonalizm w architekturze

Keywords: Aldo Rossi, residential architecture, rationalism in architecture

1. WPROWADZENIE

Aldo Rossi (1931–1997) przez wiele lat odgrywał aktywną rolę w debacie dotyczącej jakości miast i ich architektury, zarówno poprzez podejście krytyczne, jak również opracowywanie rzeczywistych rozwiązań. Jego teksty teoretyczne, rysunki i zrealizowane projekty wyrażały zarówno troskę, jak i niezadowolenie ze stanu miast, a także fascynację i radość twórczą. Na kilku ze swoich rysunków umieścił inskrypcję *Bauen ist eine Lust!* (Radość architektury!). Inne zatytułował *L'architettura assassinata* (Architektura zamordowana).

1. INTRODUCTION

For many years, Aldo Rossi (1931-1997) has played an active role in the debate about the quality of cities and their architecture, both in the form of judging and devising solutions. His theoretical texts, drawings, and architecture expressed both concern and dissatisfaction with the state of cities, as well as fascination and creative enthusiasm of the discipline. He inscribed the words *Bauen ist eine Lust!* (The joy of architecture!) on the surface of some of his drawings. The others were entitled: *L'architettura assassinata* (Architecture murdered).

* Dr inż. arch. Anna Mielnik, Zakład Architektury Mieszkaniowej i Kompozycji Architektonicznej, Instytut Projektowania Architektonicznego, Wydział Architektury, Politechnika Krakowska / Ph.D. Arch. Anna Mielnik, Chair of Housing and Architectural Composition, Institute of Architectural Design, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology, e-mail: mielnik77@wp.pl, ORCID: 0000-0001-8702-6016

Współczesna kondycja architektury miasta również skłania architektów do poważnych badań i dyskusji. Poniższe rozważania będą próbą wykazania, że niezwykle bogate i złożone doświadczenia Aldo Rossiego na tym polu mogą być wciąż pomocne współczesnym twórcom i naukowcom w radzeniu sobie z problemami architektury w mieście.

Dzisiejsza architektura miast, także architektura mieszkaniowa, również budzi skrajne uczucia. Od podziwu dla egzaltowanych dzieł star-architektów do poczucia niezadowolenia z chaosu urbanistyczno-architektonicznego lub nudy i przeciętności.

Wydaje się, że w przestrzeni miasta dominuje „budownictwo mieszkaniowe”, a nie architektura. Dzisiaj architekturą mieszkaniową rządzą lobby deweloperów, ekonomia rynku i konkurencyjność. Architektura oddała autonomię technologii, inżynierom, podwykonawcom, producentom i polityce. Niezależności architektury, zwłaszcza mieszkaniowej, zagraża funkcjonalizm, pragmatyzm, dyktatura użyteczności i standardu.

Już kilkadziesiąt lat temu pragnieniem Aldo Rossiego była obrona architektury przed siłami nieistotnymi dla niej i ciągle przywracanie jej samej sobie. Jako dwie stałe cechy architektury przyjął „zamiar estetyczny i stworzenie lepszego otoczenia dla życia”¹.

2. CIĄGŁOŚĆ

Najważniejszą pracą teoretyczną Rossiego jest książka *L'architettura della Città*, która ukazała się w 1966 roku. Zdefiniował w niej architekturę miasta nie jako pojedyncze budynki lub widoczne pejzaże miejskie z zespołami struktur, ale bardziej jako proces budowania, rozwoju z biegiem czasu². Dziś wydaje się, że wielu twórców zapomniało o ważnym aspekcie miasta i jego architektury, jakim jest ciągłość, tradycja, historia. XX wiek doprowadził do zerwania z tradycją w sztuce i architekturze. Przyjmuje się, że najwyższą wartością jest nowość, a celem twórców – zadziwienie architekturą. Dlatego najważniejszą nauką, jaką możemy wyciągnąć od Rossiego, jest utrzymanie ciągłości historii, przywołanie przeszłości bez dosłownych odniesień, wyrażone w poszukiwaniu uniwersalnych, wiecznych wartości i cech.

W *L'architettura della Città* Rossi skrytykował naiwną koncepcję funkcjonalizmu, w której to funkcje definiują formy architektoniczne i wywierają wielki wpływ na kształt miasta. Wyjaśniał, że kiedy formy zmieniają swoje użycie, w rzeczywistości same się nie zmieniają i utrzymują swoje znaczenie dla nas. To formy są dla Rossiego najcenniejszym elementem kształtującym charakter miasta.

W swojej pracy teoretycznej przedstawił również metodę analityczną – teorię artefaktów miejskich. Ideę miasta jako artefaktu interpretował jako skonstruowaną z „elementów pierwszych” – monumentów i innych stałych cech – oraz dzielnic mieszkaniowych. Artefakt oznacza tu nie tylko fizyczną rzecz w mieście, ale także jego historię, geografie, strukturę i życie miasta traktowane całościowo³.

Można zauważyć, że główne tematy poruszone w tej książce odnoszą się do śladów przeszłości i podkreśla-

The present condition of the city's architecture still encourages architects into serious research and discussions. The following considerations will attempt to make apparent that the extremely rich and complex experience of Aldo Rossi in the urban-architectural field can still be helpful for contemporary architects and scientists, to better deal with the problems of architecture in the city.

Today's architecture of cities, including residential ones, arouse extreme feelings. From admiration over the exalted works of star-architects, to a sense of dissatisfaction with architectural chaos, or even the boredom and mediocrity of housing architecture.

It may be observed that “housing engineering”, not architecture, dominates the city space. Today, developers' lobby economic policy, and low level competitiveness rules housing architecture. Architecture has given its autonomy to technology, engineers, subcontractors, producers and politics. The independence of architecture, especially residential, is threatened by functionalism, pragmatism, and a dictatorship of usefulness, or the reduction to a standard.

For decades, Aldo Rossi desired to defend architecture from forces irrelevant to it and to continuously lead it back to itself. Rossi assumed two permanent characteristics of architecture: “aesthetic intention and the creation of better surroundings for life”¹.

2. CONTINUITY

Rossi's most important theoretical work is book *L'architettura della Città*, which was completed in 1966. In this, he defined architecture not only as consisting of single buildings, or as visible cityscapes with ensembles of structures, but more as a process of building, a development in the course of time². Today, it seems that many creators have forgotten this important aspect of the city, and its architecture, which is continuous with the city. In fact, the 20th century led to a break in tradition. Novelty was assumed as the highest value. Astonishment with architecture became the creators' goal. That is why the first lesson we may take from Rossi is to maintain the continuity of history, to recall the past without literal references, expressed in the search for universal, eternal values and features.

In the *L'architettura della Città*, Rossi criticized the naïve concept of functionalism in which functions define forms, and exert a great influence on city architecture. He explained that when forms change their usage, they in fact, don't change and retain their meaning. For Rossi, forms are the most valuable constituent of the whole character of the city.

In his theoretical work he also presented an analytical method – the theory of urban artefacts. In the idea of a city as an artefact, he interpreted the city as constituted by “primary elements” (monuments, individual buildings and other constant features) and residential

districts. Here, artefact is meant not only as physical thing in a city, but also as its history, geography, structure and the general life of the city.³

3. MIASTO I JEGO ARCHITEKTURA JAKO MYŚL DIALEKTYCZNA

Aldo Rossi uważał miasto za produkt długiego i żmudnego rozwoju, będącego w kruchej równowadze między trwałością, niezmiennością a światem, który ciągle się zmienia. Jako mediację między cechami uniwersalnymi a konkretnymi faktami. Pisał: „Kontrast między tym, co szczególne i uniwersalne, między indywidualnym a zbiorowym, wyłania się z miasta i z jego konstrukcji, jego architektury. Miasto będzie badane z punktu widzenia tych kontrastów. Miasto przejawia się na różne sposoby: w relacji między sferą publiczną i prywatną, między budynkami publicznymi i prywatnymi, między racjonalnym projektowaniem architektury miejskiej a znaczeniem *locus* lub miejsca”⁴. W swoich projektach Rossi zawsze wykorzystywał ten dialektyczny stan architektury, oscylując między typowym a wyjątkowym.

Istnieje również głębszy poziom kompromisu, który Rossi szczególnie podkreślał – między wspólnym poziomem rozumienia architektury a ukrytym poziomem jej mitologii⁵. Jako rozwinięcie tej idei rozwinął w *L'architettura della Città* termin *miasto analogiczne* (La Città Analoga). Był to inny sposób podejścia do miasta, który zwracał się w stronę wyobraźni, intuicji, zbiorowej pamięci mieszkańców, a nie tylko racjonalnego rozumowania. W odpowiedzi na zaburzenie poczucia tożsamości w modernistycznym podejściu do miasta podkreślał potrzebę ujawnienia związków między rzeczywistością a wyobraźnią. Uważał, że siła wyobraźni opiera się na faktach⁶. I właśnie tu, pomiędzy racjonalnym a poetyckim, leży wyjątkowość podejścia Rossiego do architektury.

4. ARCHITEKTURA PAMIĘTANA

Rossi utrzymywał, że „obserwacja była jego najważniejszą formą edukacji; następnie przekształconą w pamięć”⁷. Zatem zaprojektowane przez niego formy nie zostały wymyślone, lecz zapamiętane, wywodzą się z jego doświadczenia rzeczy. Ta strategia projektowa, usytuowana – jak powiedział sam Rossi – pomiędzy „inventaryzacją a pamięcią”, przenika całą jego twórczość. Twierdził, że „nie ma potrzeby wymyślać na nowo, ponieważ wystarczy dokonać precyzyjnych obserwacji, a następnie opisać je w nowatorski sposób”⁸. Elementy historii, tradycji architektonicznej w jego architekturze są prawdziwe, ale przetworzone, przefiltrowane przez pamięć. Twórczość Rossiego wskazuje, że obserwowane rzeczy były rzeczywiście wyidealizowane przez pamięć, „platonizowane” w trwałe kształty⁹. Rossi tęsknił za zapamiętanym światem. Melancholia znajduje odzwierciedlenie w jego pismach i projektach. Chciał rozpoznać miasto, jego formalny język, dekodując obrazy ukryte we wspomnieniach i snach. Dlatego rysunki i architektura Rossiego wydają się wyrastać z dziecięcego świata przedstawień lub gier. W obydwu przypadkach świat dorosłych jest nie tylko naśladowany, ale także formy, kształty, elementy, materiały są łączone w nowe, intui-

As we can see the principal themes emerge from his works, it refers to traces of the past and emphasizes the precedence of the architectural form in the creation of the city.

3. CITY AND ARCHITECTURE AS DIALECTICAL THOUGHT

Aldo Rossi regarded the city as a product of long and laborious development; in a fragile balance between permanence, immutableness and a world that is constantly changing, manifesting as the mediation between universal traits and specific facts. He wrote: “The contrast between particular and universal, between individual and collective, emerges from the city and from its construction, its architecture. This contrasts one of the principal viewpoints from which the city will be studied. It manifests itself in different ways: in the relationship between the public and private sphere, between public and private buildings, between the rational design of urban architecture and the values of *locus* or place”⁴. In his projects, Rossi has always exploited the dialectical state of architecture, oscillated between the typical and the unique.

There is also a deeper level of compromise that Rossi particularly emphasizes – compromise between a common level of understanding architecture and a hidden level of its mythology⁵. As a development from his ideas in *L'architettura della Città*, Rossi coined the term *analogous city* (La Città Analoga). It was a different way to approach the city, that turned to imagination, intuition, informative collective memory of citizens, instead of only rational reasoning. As a response to the distortion of a sense of identity in modernistic reading of the city, he stressed the need to reveal the connections between imagination and reality. He believed that the power of the imagination is factual⁶. Here, between rational and poetic, lies the uniqueness of Rossi's approach to architecture, in general, and also to housing architecture.

4. ARCHITECTURE REMEMBERED

Rossi asserted that the “observation of things was his most important formal education; for observation later became transformed into a memory”⁷. It follows that forms designed by him were not made up, but remembered, that they derived from his experience of things in his life. This design strategy, situated, as Rossi himself said, between “inventory and memory” permeates his entire oeuvre. He submitted that “there is no need to invent anew, as it is sufficient to make precise observations and then to describe this in an innovative manner.”⁸ Elements of history, architectural traditions in his architecture are real, but processed, filtered through memory. Rossi's work

cyjne relacje. Mając charakter archetypów, uproszczone, sprowadzone do istoty, abstrakcyjne formy są nasycone skojarzeniami ustanowionymi w przeszłości, czasem nawet nieświadomymi lub wyśnionymi. Formy, także te historyczne, zostały przekształcone w zaskakujące, nowe interpretacje.

W budynku mieszkalnym w dzielnicy Gallarate w Mediolanie (1969–1976) (il. 1) Rossi zdawał się łączyć organizację Jednostki Marsylskiej Le Corbusiera, tradycyjnej mediolańskiej kamienicy, melancholijnych reminiscencji północnowłoskich arkad i ideę wiaduktu: „Analogiczny związek z pewnymi pracami inżynierskimi, które swobodnie łączą się zarówno z typologią korytarza, jak i pokrewnym uczuciem, którego zawsze doświadczałem w architekturze tradycyjnych kamienic mediolańskich, gdzie korytarz oznacza styl życia skąpany w codziennych wydarzeniach, intymności domowej i zróżnicowanych relacjach osobistych”¹⁰.

Rossi uwielbiał cytaty lub materialne fragmenty przeszłości, rekonstrukcje, wszystko, co nabierało nowego znaczenia w innym kontekście. Na temat wpływu czasu Rossi wyrażał się jasno: „związek między przeszłością a przyszłością istnieje w samej idei miasta, przez którą pamięć przepływa w taki sam sposób, w jaki przepływa przez życie człowieka”¹¹.

W projekcie dzielnicy mieszkaniowej i biurowej przy Schützenstraße¹² (il. 2) w berlińskim Friedrichstadt (1992) Rossi zaprojektował kwartał zabudowy, który nawiązywał do przedwojennej typologii niewysokich kamienic. Opracowano serię dwunastu budynków otaczających cztery dziedzińce. Elewacje nawiązują do tradycji K. F. Schinkla i beaux-arts. Rossi stworzył architektoniczny kolaż form i kolorów, budynków zachowanych i nowych. Jego wysiłek polegał oczywiście na łączeniu przeszłości i teraźniejszości. Dzięki językowi architektonicznemu świadomość poprzedniej architektury w „nowo zaprojektowanym” pozostaje żywa, trwała

suggests that things observed were indeed idealized by memory, “platonised” into enduring shapes.⁹ Rossi missed the world he remembered. Melancholy is reflected in his writings and projects. He wanted to recognize the city, its formal language by decoding its images hidden in memories and in dreams. That’s why his drawings and architecture appear to arise from a child-like world of depictions or games. In both, the world of adults is not only imitated, but also forms, shapes, elements, and materials are brought together in new, intuitive relationships. Having the character of archetypes, simplified, reduced to essence, abstract forms are saturated with associations established in the past, sometimes even unconscious ones or dreamed up. Forms: these historical aspects are also transformed into unexpected, new creations. In the **apartment block for the Gallarate district of Milan** (1969-76) (Ill. 1), designed as part of Carlo Aymonino’s housing complex, Rossi seemed to combine the organization of the Unité model, traditional Milanese tenement, melancholy reminiscences of northern Italian arcades and the idea of a viaduct: “An analogical relationship with certain engineering works that mix freely with both the corridor typology and a related feeling I have always experienced in the architecture of the traditional Milanese tenements, where the corridor signifies a life-style bathed in everyday occurrences, domestic intimacy, and varied personal relationships”.¹⁰

Rossi loved citations or material fragments of the past, reconstructions, everything that took on a new meaning in context. On the influence of the forces of time, Rossi was quite clear: “the union between the past and the future exists in the very idea of the city that it flows through in the same way that memory flows through the life of a person”.¹¹

In the project of **residential and business area in the Schützenstraße**¹² (Ill. 2) in Berlin’s Friedrichstadt (1992) Rossi designed a city block that followed the pre-War typology of the neighbourhood, with low-rise, tenement houses. A series of twelve buildings surrounding four courtyards were developed. The façade designs refer back to the tradition of Schinkel and of Beaux-Art, which contrast with the simple building materials, such as brick and cement. Rossi created an architectural collage of forms and colours, extant buildings and new ones. His attempt was obviously to link the past and present. Through architectural language that he developed, the consciousness of previous architecture remains alive, durable and expressive in the new design. The memories of the viewers and inhabitants recognise forms, elements, surfaces and colours that have been made contemporary.

5. THEATRICAL QUALITY

Links between reality and imagination in Rossi’s design theory refer also to his interest in the theatricality

Il. 2 Aldo Rossi, Kwartał zabudowy przy Schützenstraße, Berlin (fot. A. Mielnik)
Ill. 2 Aldo Rossi, Quarter in the Schützenstraße, Berlin, (Photo A. Mielnik)

Il. 3 Aldo Rossi, Budynek wielorodzinny, Southern Friedrichstadt, Berlin (fot. A. Mielnik)
Ill. 3 Aldo Rossi, Residential House, Southern Friedrichstadt, Berlin, (Photo A. Mielnik)

i ekspresyjna. Pamięć widzów i mieszkańców rozpoznaje formy, elementy, powierzchnie i kolory, które zostały ukształtowane w sposób współczesny.

5. TEATRALNOŚĆ

Powiązania między rzeczywistością a wyobraźnią w teorii projektowania Rossiego odnoszą się również do jego zainteresowania teatralnością architektury. Można rozważyć trzy aspekty tego zjawiska. Po pierwsze, jest konsekwencją koncepcji traktowania architektury jako sceny dla tego, co może się wydarzyć – jako sceny dla życia. Drugim aspektem jest teatralność form architektonicznych Rossiego. W jego architekturze, tak jak w teatrze, każda forma wydaje się pośrednio reprezentować wiele innych: każdą kolumnę, każdą wieżę, każdą ścianę. W tym celu muszą one zostać geometrycznie uproszczone – elementarne. Po trzecie, jak pisał Peter Brook: „Teatr doprowadza nas do prawdy poprzez zaskoczenie, podniecenie, zabawy i radość. Czyni przeszłość i przyszłość częścią teraźniejszości...”¹³. Rossi chciał włączyć te cechy do architektury. Przełamał znane, wprowadzając niezgodności skali, przenosząc elementy z jednego kontekstu do nieoczekiwanego, poprzez powtórzenia, kolaże, przemieszczenia elementu z jednego projektu do drugiego.

Budynek mieszkalny w południowym Friedrichstadt w Berlinie (1981–1988) (il. 3) został zaprojektowany

of architecture. Three aspects of this may be considered. First, the consequence of treating architecture as the stage for what may happen – as a stage of life. The second aspect is the theatrical quality of Rossi’s architectural forms. In his architecture, like in theatre, each form seems to indirectly stand for, represent, many others: every column, every tower, every masonry wall. In order to do that, they must be geometrically simplified – elementary. Thirdly, as Peter Brook wrote: “Theatre takes us to the truth through surprise, excitement, games, and joy. It makes the past and future part of the present...”¹³ Rossi wanted to incorporate those characteristics into architecture. He broke familiarity by introducing incongruities of scale, moving elements from one context to an unexpected one, through repetitions, collages, and displacements of an element from one design to another.

The **residential building in the southern Friedrichstadt in Berlin** (1981-1988) (Ill. 3) was created by Rossi at the invitation of the International Building Exhibition (IBA), and was his first larger commission outside Italy. Corner building inscribed in the building quarter with courtyards, has become the basis of the project. The extremely orderly form of the resi-

Il. 1 Aldo Rossi, Blok mieszkalny Gallaratese, Mediolan (fot. A. Mielnik)
Ill. 1 Aldo Rossi, Housing Block in the Gallaratese Area, Milan, (Photo A. Mielnik)

przez Rossiego na zaproszenie Międzynarodowej Wystawy Budownictwa (IBA) i był jego pierwszą większą realizacją poza Włochami. Narożny budynek wpisany w kwartał zabudowy stał się podstawą projektu. Niezwykle uporządkowana forma budynku mieszkalnego została „oznaczona” przez zaskakujący, uderzający element, a mianowicie ogromną, przeskalowaną białą kolumnę usytuowaną w narożu. Ma ona cechy elementu urbanistycznego, stając się dominantą. Sam Rossi przyznał, że nawiązał do intensywnego charakteru kolumny Filarete w pałacu Ca’ del Duca¹⁴ w Wenecji, do obelisku, charakterystycznego punktu miasta. „Wygląda, jakby zawsze tam była i została włączona do budynku”¹⁵. Stała się jego symbolem. „Olbrzymia kolumna” jest jednym z najczęściej wykorzystywanych elementów w wielu pomnikach i budynkach Rossiego. Wraz z trójkątem można ją traktować jako istotny element jego architektury (zob. między innymi budynek mieszkalny w Mediolanie, 1985). Rossi uznał to za jeden z powtarzających się toposów swojej architektury¹⁶. Tutaj przekształcił narożnik „zwykłego” budynku mieszkalnego w istniejący w zbiorowej pamięci ponadczasowy monument.

6. TECHNIKA KOMPOZYCYJNA

Aldo Rossi wykorzystuje analogiczne łączenie i powtarzanie form należących do ograniczonej i rozpoznawalnej kolekcji czystych kształtów, takich jak: stożek, walec, trójkąt i kwadrat. Ten stosunkowo niewielki, ale starannie wyselekcjonowany ze wspomnień zakres form wywodził się bez wątplenia z kultury, w której architekt dorastał. Murowana ściana z otworami, masywna kolumna i nadproże, drewniana rama z ukośnym stężeniem, lekki metalowy szkielet, kratownica ze stali lub drewna, dach

II. 4 Aldo Rossi, Budynek wielorodzinny przy Rauchstraße, Berlin (fot. A. Mielnik)

III. 4 Aldo Rossi, Residential House in Rauchstraße, Berlin, (Photo A. Mielnik)

dential building has been marked by a surprising, striking element, namely a huge, rescaled, white corner column. It has the value of an urban planning element, which has become an unmistakable dominant at an important street corner. Rossi himself linked it to the intense character of Filarete’s column in Ca’ del Duca in Venice¹⁴, to an obelisk, a distinctive point of the city.” It appears as if it had always been there, and was now incorporated into the house”.¹⁵ It became an emblem of the building. The “giant column” is one of the most frequently used elements in many of Rossi’s monuments and buildings, and can be seen, combined with the triangle, as an essential element of his architecture (see: residential building in Milano (1985) among others). Rossi considered it as one of the ever-recurring topoi of his architecture.¹⁶ Here, he turned the corner of “an ordinary” apartment building into a collective memory that exists to this day – to a timeless architectural monument.

6. COMPOSITIONAL TECHNIQUE

Aldo Rossi exploited the analogical montage and the repetition of forms belonging to a limited and recognizable collection of pure shapes, such as: cone, cylinder, triangle and square. This relatively small, but carefully selected out of his memories, range of forms was derived, without a doubt, from the culture in which he grew up. As a part of his repertoire, forms included: the masonry wall with its window voids, the massive column and lintel, the wooden frame with diagonal bracing, the light metal skeleton, the great truss in steel or timber, the gable shape, the cylinder tower, the conical roof, the box, the vault, and the dome.¹⁷ Rossi composed using these fixed elements, like children building from wooden blocks, again and again. Volumes are clear, recognizable and communicable. Systems of construction represent a combination of conventions and tropes inseparably linked to the system of architectural forms. Carrying walls, rafters, columns and attics are integral elements of Aldo Rossi’s architectural language. He avoided giving a special, independent identity to the construction and, instead, searched for technical innovations. He explained: “If one makes structures and techniques visible, one is always limited by the times and is often already outdated, regarding the future.[...] Technology must always be within the realms of feasibility and does not need to appertain to a fake future”.¹⁸

In his residential buildings, he also constantly turns back to the same architectural elements. Simple forms, with ordered rows of square windows (usually cross-mullioned) and voids, diagonal crosses, emphasized I-beam lintels, columns, porticos, colonnades, and towers are repeated, but in each project create a unique combination.

dwuspadkowy, cylindryczna wieża, stożkowy dach, sześciąt, sklepienie, kupała to jest jego repertuar¹⁷. Rossi komponował za pomocą tych stałych elementów, jak dzieci budujące z klocków, wciąż i wciąż od nowa. Bryły są rozpoznawalne i łatwe do pojęcia. Systemy konstrukcyjne stanowią połączenie konwencji i tropów nierozzerwalnie związanych z systemem form architektonicznych. Nośne ściany, krokwie, kolumny i atyki są integralnymi elementami języka architektonicznego Aldo Rossiego. Unikał nadawania konstrukcji szczególnej, niezależnej tożsamości i poszukiwania innowacji technicznych. Wyjaśnił: „Jeśli ktoś sprawia, że struktury i techniki stają się widoczne, zawsze jest ograniczony przez czas i często jest już anachroniczny, jeśli chodzi o przyszłość. [...] Technologia musi zawsze znajdować się w sferze wykonalności i nie musi należeć do wymyślonej przyszłości”¹⁸.

W projektach budynków mieszkalnych Rossi stale powracał do tych samych elementów architektonicznych. Proste formy, z uporządkowanymi rzędami kwadratowych okien (zwykle ze szprosami w kształcie krzyża) i pustkami loggii, ukośnymi krzyżami, nadprożami podkreślonymi |za pomocą belek dwuteowych, kolumnami, portykami, kolumnadami, wieżami są powtarzane, ale w każdym projekcie tworzą unikalne połączenia.

7. TYPOLOGIA

Pojęcia typologii i typów były istotnym przedmiotem teoretycznych badań Aldo Rossiego, pojęciami, które rozwinął i zastosował w swoich projektach architektonicznych. W przeciwieństwie do wielu współczesnych architektów, którzy odrzucili typologię jako zbyt rygorystyczną, by połączyć ją z wolnością artystyczną i wyrazem kreatywności¹⁹, Rossi uznał ją za podstawę swojej architektury. W *L’architettura della Città* zaproponował metodę wydobycia typów architektonicznych z tkanki miejskiej. Pozyskane typy zdefiniował jako historycznie niezmiennie, podstawowe, nieredukowalne elementy architektury. Te rozumiał jako głęboko zakorzenione w człowieku, zawsze autentyczne, zgodne z pojęciem archetypu jungowskiego. Jego architektura czerpie z prawd, które wynikają zarówno z archetypów, jak i z typologii. Pojęcie typu postrzegając jako logiczną zasadę, która ją poprzedza i stanowi o niej. Rossi napisał: „Typologia to badanie typów elementów urbanistycznych i architektonicznych, które nie mogą być dalej redukowane. [...] Żaden typ nie może być zidentyfikowany tylko z jedną formą, nawet jeśli wszystkie formy architektoniczne są redukowane do typów. Proces redukcji jest konieczną, logiczną operacją i nie można mówić o problemach form bez tego założenia. [...] Typ jest zatem pewną stałą i o charakterze konieczności: ale nawet chociaż jest z góry określony, reaguje dialektycznie z aspektami technicznymi, funkcją i stylem, a także z wspólnym charakterem, jak i momentem indywidualnym artefaktu architektonicznego. [...] Ostatecznie możemy powiedzieć, że typ stanowi ideę architektury, najbliższą jej istocie. Pomimo zachodzących zmian, zawsze był nadrzędny nad <uczuciami i racjonalnymi powodami> jako imperatyw architektury i miasta”²⁰. Dla Rossiego specyficzny typ nie tylko reprezentował abs-

7. TYPOLOGY

The notions of typology and types were important theoretical subjects of Aldo Rossi’s research, the notions that he further developed and applied in his architectural designs. Unlike many contemporary architects, that reject typology as too strict to combine it with artistic freedom and the expression of individual creativity,¹⁹ Rossi considered it as an essential basis for his architecture. In *L’architettura della Città*, Rossi proposed a method for extracting architectural types from urban tissue. The acquired types he defined as historically immutable, primary irreducible elements of architecture. These, he understood, as deeply rooted in man, eternally genuine, aligned with the notion of Jungian archetype. His architecture draws from certainties that arise both from archetypes and typology. The concept of type he saw as a logical principle, that is prior to form, and constitutes it.

Rossi wrote: “Typology presents itself as the study of the types of elements that can not be further reduced, elements of the city as well as of an architecture. [...] No type can be identified with only one form, even if all architectural forms are reducible to types. The process of reduction is a necessary, logical operation, and it is impossible to talk about problems of forms without this presupposition. [...] Type, is thus a constant and manifests itself with a character of necessity: but even though it is predetermined, it reacts dialectically with technique, function, and style, as well as with both the collective character and the individual moment of the architectural artefact. [...] Ultimately, we can say that type is the very idea of architecture, that which is closest to its essence. In spite of changes, it has always imposed itself on the “feelings and reasons” as the principle of architecture and of the city”.²⁰ For Rossi, specific type not only represented an abstraction of a building configuration, but it was also a medium of cultural meaning. Type, as based on objective reality, is subsequently matched to practical needs.

Designing residential architecture in different places and contexts, Rossi always made typological interpretation of local architecture. In the project **Schützenstraße quarter** in Berlin, Rossi played with urban and architectural typologies (of buildings’ quarter, of the tenement house, of the courtyard, of the building’s corner) and with classical and contemporary forms – creating a playful building. In this project the question of typology is distinctively evident and seems to meet Rossi’s expectations of the type as a link to the past with the present, and an instrument to create a common cultural context without which, “art would have no meaning”²¹.

In **Gallaratese block**, Rossi insisted on a typology of linear galleries. The ground floor porticos and

trację budynku, był także nośnikiem znaczenia kulturowego. Typ oparty na obiektywnej rzeczywistości był następnie dopasowywany do praktycznych potrzeb.

Projektując architekturę mieszkaniową w różnych miejscach i kontekstach, Rossi zawsze dokonywał typologicznej interpretacji lokalnej architektury. W projekcie przy **Schützenstraße** w Berlinie, Rossi bawił się typami urbanistycznymi i architektonicznymi takimi jak kwartał zabudowy, kamienica, dziedziniec, budynek narożny, mieszając je z klasycznymi i współczesnymi formami. W tym projekcie kwestia typologii jest widoczna szczególnie wyraźnie i wydaje się spełniać oczekiwania Rossiego odnośnie typu jako łącznika przeszłości z teraźniejszością i instrumentu do stworzenia wspólnego kontekstu kulturowego, bez którego „sztuka nie miałaby znaczenia”²¹.

W galeriowcu **Gallaratese** portyki w parterze i otwarte korytarze miały funkcjonować jako ulice, przestrzenie przeznaczone do codziennego użytku i cyrkulacji w dzielnicy pozbawionej cech miejskich (jak kwartał i ulica). Rozwiązanie to miało stanowić reakcję na kryzys współczesnego miasta. Za pomocą typów, tam gdzie nie było tkanki miejskiej (jak na obrzeżach miasta), chciał ją stworzyć. W centrach metropolii jego zamiarem było wzmocnienie tradycyjnej kompozycji miasta.

W budynku mieszkalnym przy **Rauchstraße** w Berlin-**Tiergarten** (1983–1985) (il. 4) Rossi nawiązywał do lokalnej architektury, mianowicie willi miejskiej. Budynek będący częścią kompleksu mieszkalnego zaprojektowanego przez międzynarodową grupę architektów (między innymi Roba Kriera, Giorgio Grassiego) formuje willowy kwartał w przestrzeni zielonej. Struktura budynku, loggie, świetliki, paski z czerwonej i żółtej cegły, które występują na przemian, odnoszą się do typu berlińskiej willi.

Przykłady potwierdzają twierdzenie Rossiego, że chociaż typologię można uznać za „analityczny moment architektury”, jest on zawsze otwarty na interpretację i może być przyczynkiem do stworzenia architektury o bogatej semantycznie poetyce.

8. PODSUMOWANIE

Aldo Rossi był przede wszystkim wnikliwym obserwatorem i badaczem miasta oraz jego architektury. Dzięki temu mógł osiągnąć pełniejsze zrozumienie dynamiki procesów miejskich i architektonicznych. Ta dogłębność to cecha, której współcześnie wielu twórcom wydaje się brakować. Powszechne jest jednokierunkowe lub nawet powierzchowne podejście do procesu twórczego, ograniczające się do aspektów ekonomicznych, marketingowych, technicznych lub ekologicznych. Są one ważne, ale skoncentrowanie wyłącznie na aspektach pragmatycznych, ignorując te formalne, estetyczne i dotyczące tożsamości, tradycji, ciągłości, powoduje zubożenie dyscypliny architektury.

To Aldo Rossi podkreślił znaczenie formy architektonicznej jako nośnika tożsamości miejsca i miasta jako całości oraz jako gwarancję zachowania autonomii dyscypliny. Pisał: „To właśnie forma robi na nas wrażenie, żyjemy w niej i doświadczamy jej, a ona buduje miasto”²². Budynek Rossiego, także mieszkalne, można określić mia-

the open corridors meant to function as streets, spaces intended to serve for daily use and circulation in a district without urban characteristics. These solutions were meant as a reaction to the crisis of the contemporary city. By means of types, where there was no urban tissue (as in the city outskirts) he wanted to create it. In the centres of a metropolis, his intention was to strengthen traditional city composition.

In the **residential building in Rauchstraße in Berlin-Tiergarten** (1983-1985) (Ill. 4) Rossi followed the example of local architecture, namely, the type of urban villa. The building was part of a residential complex designed by an international group of architects (Rob Krier, Giorgio Grassi among others), and forms a villa quarter in the green space. The structure of the building, loggias, skylight, red and yellow brick bands, that alternate with one another, refer to type of Berlin villa. Although typology may be regarded as the analytical moment of architecture, in Rossi's opinion, it is always open for interpretation and may be unified with the poetry of architecture.

8. CONCLUSIONS

First of all, Aldo Rossi was an insightful observer and analyser of the city and its architecture. He could by that means achieve a deeper understanding of the dynamics of the urban and architectural processes. These are features that nowadays many creators seem to be lacking. The unidirectional, or even superficial, approach to the creative process, limited by the economical, marketing, technical or ecological aspects, is common. These are also important, but the exclusive concentration on pragmatic aspects, ignoring the formal, esthetical and those regarding identity, tradition, continuity, cause impoverish the discipline of architecture.

It was Aldo Rossi who emphasized the importance of architectural form as a carrier of the identity of a place and city as a whole, and as a guarantee of the preservation of the discipline's autonomy. He wrote: “It is precisely the form that impress us, we live in it and experience it, and in turn it structures the city”²². The architecture of Rossi, including the residential work, may be considered as monumental, but it should not be mistaken for rhetorical monumentalism. His desire was always to organise urban space, to direct city growth and to make a place with its own distinct character.

Forms created by Rossi, of traditional, basic and enduring, even familiar qualities, seem to be outside any fashion and style. “These are forms which appear to be as Rossi hoped <without evolution>. They simply are, as if they always were. [...] They are silent”²³.

In conversation with Aldo Rossi, Bernard Huet expressed an opinion that can perfectly summarize Rossi's work. He underlined that in an age in which

nem monumentalnych, ale nie jest to monumentalizm retoryczny. Swoją architekturą pragnął zawsze organizować przestrzeń miejską, kierować jej rozwojem i tworzyć miejsca o specyficznym charakterze.

Formy stworzone przez Rossiego, o cechach tradycyjnych, elementarnych i trwałych, wydają się sytuować poza wszelką modą i stylem. „Są to formy, które, jak Rossi miał nadzieję, <nie ewoluują>. Po prostu są, jak gdyby zawsze były. [...] Milczą”²³.

W rozmowie z Aldo Rossim Bernard Huet wyraził opinię, która może stanowić doskonałe podsumowanie twórczości Aldo Rossiego. Huet podkreśla, że w epoce, w której architektura jest często trudna, a rozgadanie jest uważane za cnotę, architektura Rossiego czerpie siłę i prawdę z bezpośredniego języka i niepowtarzalnego stylu. Ta pozorna, złudna prostota wymaga jednak złożonego sposobu postrzegania przez widza. Patrząc na budynek, doświadcza się niezwykłego połączenia poczucia znajomości czegoś już wcześniej widzianego i rozpoznanego z wrażeniem efektu wyobcowania w relacji do raczej nieznanego wizji poetyckiej²⁴.

Dziedzictwo Rossiego może być wciąż źródłem świeżego podejścia do ważnych i trwałych problemów stojących dziś przed architekturą. Rossi wierzył w „wielką architekturę obywatelską, która jest w stanie przywrócić ideę miasta, pozwalając na życie w miejscu, które zapewnia wolność, sprawiedliwość i piękno”²⁵. Ta niezwykła lekcja architektury jest nadal aktualna i może być pomocna architektom w spełnieniu tych nigdy niewygasłych oczekiwań. Rossi może być wspaniałym mistrzem, zwłaszcza dla tych twórców, którzy nie widzą potrzeby zrywania z przeszłością i chcą powrócić do tradycji poprzez odnoszenie się do pamięci i wspólnych doświadczeń.

Projekty budynków wielorodzinnych Rossiego są dla nas ważne nie tylko dlatego, że są niezwykle formalnie. Są one ucieleśnieniem jego idei dotyczących architektury w mieście, architektury, która ma tworzyć tożsamość miejsca i miasta. Rossi udowadnia, że architektura mieszkaniowa, która przeciwieństwo z natury powinna skłaniać się ku rozwiązaniom uniwersalnym i intersubiektywnym, którą w związku z tym obdarza takimi cechami, jak silna materialność, spójność, ciągłość, może mieć wartość dodaną – nieuchwytej poetyki.

PRZYPISY

¹ A. Rossi, *The Architecture of the City*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, England 1991, s. 21.

² H. G. Hannesen, *Cara Architettura!*, [w:] *Aldo Rossi: Architect*, AD Academy Editions, London 1994, s. 29.

³ A. Rossi, *The Architecture of the City*, op. cit., s. 22.

⁴ Ibidem, s. 21.

⁵ I. Clemente, *Twisted. The poetics of Aldo Rossi*, [w:] *Aldo Rossi. Soundings. Series of Theory and Architectural Openness*, I/II, AIÓN, Firenze 2017, s. 89.

⁶ H. G. Hannesen, *Cara Architettura!*, [w:] *Aldo Rossi: Architect*, AD Academy Editions, London 1994, s. 32.

⁷ A. Rossi, *A Scientific Autobiography*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, England 1981, s. 23.

⁸ *A conversation. Aldo Rossi and Bernard Huet*, [w:] *Aldo Rossi: Architect*, op. cit., s. 20.

⁹ V. Scully, *Postscript: Ideology in Form*, [w:] A. Rossi, *A Scientific Autobiography*, op. cit., s. 111.

¹⁰ A. Rossi, *An Analogical Architecture*, [w:] *Theorizing a New Agenda For Architecture – an Anthology of Architectural Theory 1965–1995*, Nesbitt K. (ed.), Princeton Architectural Press, New York 1996, s. 350.

difficulty and long-windedness are often regarded as virtues, his architecture draws strength and truth from its direct language and unmistakable style. The illusive simplicity, however, creates a complex manner of perception in the viewer. Faced by Rossi's designs or buildings, one is often overcome by a strange feeling, a mixture of familiarity with something already seen and recognised, and the alienating effect of rather strange poetic vision.²⁴

Rossi's legacy may still be a source of renewal for important and enduring problems facing architecture today. Rossi believed in “great civic architecture that is capable of bringing the city back together, allowing us to live in a place that has greater freedom, justice and beauty”²⁵. The extraordinary lesson of architecture he proposed is still current and, it may be helpful for architects to meet these inextinguishable expectations. He may be a great master, especially for these creators who do not see the need to disconnect from the past and want to regain tradition by operating through memory and collective experience.

The designs of Rossi's multi-family buildings are important to us, not only because they are formally unusual, but because they embody his ideas about architecture in the city, which is used to create the identity of a place and city. Rossi proved that housing architecture, which, after all, should naturally lean towards universal and intersubjective solutions, can have an added value of undefinable poetics, displaying characteristics such as strong materiality, cohesion, and continuity.

ENDNOTES

¹ A. Rossi, *The Architecture of the City*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, England 1991, p. 21

² H. G. Hannesen, *Cara Architettura!* [in:] *Aldo Rossi: Architect*, AD Academy Editions, London 1994, p. 29

³ A. Rossi, *The Architecture of the City*, Op. Cit, p. 22

⁴ Ibidem, p. 21

⁵ I. Clemente, *Twisted. The poetics of Aldo Rossi* [in:] *Aldo Rossi. Soundings. Series of Theory and Architectural Openness*, I/II, AIÓN, Firenze 2017, p. 89

⁶ H. G. Hannesen, *Cara Architettura!*, [in:] *Aldo Rossi: Architect*, Op. Cit, p. 32

⁷ A. Rossi, *A Scientific Autobiography*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, England 1981, p. 23

⁸ *A conversation. Aldo Rossi and Bernard Huet* [in:] *Aldo Rossi Architect*, Op. Cit, p. 20

⁹ V. Scully, *Postscript: Ideology in Form* [in:] A. Rossi, *A Scientific Autobiography*, Op. Cit, p. 111

¹⁰ A. Rossi, *An Analogical Architecture* [in:] *Theorizing a New Agenda For Architecture – an Anthology of Architectural Theory 1965-1995*, Nesbitt K. (ed.), Princeton Architectural Press, New York 1996, p. 350

¹¹ A. Rossi, *The Architecture of the City*, Op. Cit, p. 131

- ¹¹ A. Rossi, *The Architecture of the City*, op. cit., s. 131.
- ¹² Kwartal przy Schützenstraße stanowił próbę rekonstrukcji terenów po zburzeniu muru berlińskiego.
- ¹³ P. Brook, *Goldfish*, [za:] I. Clemente, *Twisted. The poetics of Aldo Rossi*, [w:] Aldo Rossi, *Soundings...*, op. cit., s. 92.
- ¹⁴ Aldo Rossi, *Tutte le opera*, ed. Alberto Ferlenga, Electa, Milano 2003, s. 99.
- ¹⁵ H. G. Hannesen, *Cara Architettura!*, [w:] Aldo Rossi: *Architect*, op. cit., s. 40.
- ¹⁶ Ibidem, s. 36.
- ¹⁷ V. Scully, op. cit., s. 112.
- ¹⁸ *A conversation. Aldo Rossi and Bernard Huet*, [w:] Aldo Rossi: *Architect*, op. cit., s. 24.
- ¹⁹ Ibidem, s. 18.
- ²⁰ A. Rossi, *The Architecture of the City*, op. cit., s. 41.
- ²¹ Ibidem, s. 170.
- ²² Ibidem, s. 29.
- ²³ V. Scully, op. cit., s. 116.
- ²⁴ *A conversation. Aldo Rossi and Bernard Huet*, [w:] Aldo Rossi: *Architect*, op. cit., s. 17.
- ²⁵ Aldo Rossi, *De Architettura Onesti*, 1992 [za:] H. G. Hannesen, *Cara Architettura!* [w:] Aldo Rossi: *Architect*, op. cit., s. 72.

LITERATURA

- [1] Aldo Rossi: *Architect*, AD Academy Editions, London 1994.
- [2] Aldo Rossi: *Das Gesamtwerk*, red. Alberto Ferlenga, Könemann, Köln 2001.
- [3] Aldo Rossi: *Progetti e disegni 1962–1979*, red. F. Moschini, Centro Di, Firenze 1979.
- [4] Aldo Rossi. *Tutte le opera*, red. A. Ferlenga, Electa, Milano 2003.
- [5] Aldo Rossi. *Soundings. Series of Theory and architectural Openness*, I/II, red. L. Amistadi, I. Clemente, AION, Firenze 2017.
- [6] *Architecture in Europe since 1968. Memory and Invention*, red. A. Tzonis and L. Lefaivre, Thames and Hudson, London 1992.
- [7] T. Garnham, *Architecture Re-assembled. The use (and abuse) of history*, Routledge, New York 2013.
- [8] L. Molinari, *Matteotti Village and Gallaratese 2: Design Criticism of the Italian Welfare State*, [w:] *Architecture and the Welfare State*, red. M. Swenarton, T. Avermaete, D. van den Heuvel, Routledge, London and New York 2015.
- [9] A. Rossi, *A Scientific Autobiography*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, England 1981.
- [10] A. Rossi, *The Architecture of the City*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, England 1991 (sixth printing).
- [11] D. Seixas Lopes, *Melancholy and Architecture. On Aldo Rossi*, Park Books, Zürich 2015.
- [12] *Theorizing a New Agenda For Architecture – an Anthology of Architectural Theory 1965–1995*, red. K. Nesbitt, Princeton Architectural Press, New York 1996.

- ¹² The Quartier Schützenstraße was part of the reconstruction efforts of a previous wasteland from the Berlin Wall.
- ¹³ P. Brook, *Goldfish* [see in:] I. Clemente, *Twisted. The poetics of Aldo Rossi* [in:] Aldo Rossi, *Soundings...*, Op. Cit, p. 92
- ¹⁴ Aldo Rossi. *Tutte le opera*, ed. Alberto Ferlenga, Electa, Milano 2003, p. 99
- ¹⁵ H. G. Hannesen, *Cara Architettura!* [in:] Aldo Rossi *Architect*, Op. Cit, p. 40
- ¹⁶ Ibidem, p. 36
- ¹⁷ V. Scully, Op. Cit, p. 112
- ¹⁸ *A conversation. Aldo Rossi and Bernard Huet* [in:] Aldo Rossi *Architect*, Op. Cit, p. 24
- ¹⁹ Ibidem, p. 18
- ²⁰ A. Rossi, *The Architecture of the City*, Op. Cit, p. 41
- ²¹ Ibidem, p. 170
- ²² Ibidem, p. 29
- ²³ V. Scully, Op. Cit p. 116
- ²⁴ *A conversation. Aldo Rossi and Bernard Huet* [in:] Aldo Rossi: *Architect*, Op. Cit, p. 17
- ²⁵ A. Rossi, *De Architettura Onesti*, 1992 [see in:] H. G. Hannesen, *Cara Architettura!* [in:] Aldo Rossi: *Architect*, Op. Cit, p. 72

BIBLIOGRAPHY

- [1] Aldo Rossi: *Architect*, AD Academy Editions, London 1994
- [2] Aldo Rossi: *Das Gesamtwerk*, ed. Alberto Ferlenga, Könemann, Köln 2001
- [3] Aldo Rossi: *Progetti e disegni 1962–1979*, ed. F. Moschini, Centro Di, Firenze 1979
- [4] Aldo Rossi. *Tutte le opera*, ed. A. Ferlenga, Electa, Milano 2003
- [5] Aldo Rossi. *Soundings. Series of Theory and architectural Openness*, I/II, ed. L. Amistadi, I. Clemente, AION, Firenze 2017
- [6] *Architecture in Europe since 1968. Memory and Invention*, ed. A. Tzonis and L. Lefaivre, Thames and Hudson, London 1992
- [7] T. Garnham, *Architecture Re-assembled. The use (and abuse) of history*, Routledge, New York 2013
- [8] L. Molinari, *Matteotti Village and Gallaratese 2: Design Criticism of the Italian Welfare State* [in:] *Architecture and the Welfare State*, ed. M. Swenarton, T. Avermaete, D. van den Heuvel, Routledge, London and New York 2015
- [9] A. Rossi, *A Scientific Autobiography*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, England 1981
- [10] A. Rossi, *The Architecture of the City*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, England 1991 (sixth printing)
- [11] D. Seixas Lopes, *Melancholy and Architecture. On Aldo Rossi*, Park Books, Zürich 2015
- [12] *Theorizing a New Agenda For Architecture – an Anthology of Architectural Theory 1965–1995*, ed. K. Nesbitt, Princeton Architectural Press, New York 1996